

GENERALITAT
VALENCIANA

X

LIBRO DE
ESTUDIOS

EXPOSICIÓ
LA LLUM D'LES
IMATGES
Lux Mundi
Xàtiva 2007

EXPOSICIÓ
LA LLUM D LES
IMATGES
Lux Mundi
Xàtiva 2007

Libro de
ESTUDIOS

COMISARIOS
XIMO COMPANYY, VICENTE PONS,
JOAN ALIAGA

LA LLUM DE LES IMATGES
XÀTIVA, 2007
DE ABRIL A DICIEMBRE DE 2007

ORGANITZA / ORGANIZA

Generalitat
Fundació de la Comunitat Valenciana La Llum de les Imatges
Fundación de la Comunidad Valenciana La Luz de las Imágenes

PATRONATS / PATRONATOS

President / *Presidente*
President de la Generalitat

Membres / *Miembros*

Conselleria de Cultura, Educació i Esport
Conselleria de Cultura, Educación y Deporte
Arquebisbat de València
Arzobispado de Valencia
Bisbat de Segorbe-Castelló
Obispado de Segorbe-Castellón
Bisbat d'Orihuela-Alcant
Obispado de Orihuela-Alicante
Bisbat de Tortosa
Obispado de Tortosa
Diputació de València
Diputación de Valencia
Diputació de Castelló
Diputación de Castellón
Diputació d'Alacant
Diputación de Alicante
Secretaria Autònoma de Cultura
Secretaría Autónoma de Cultura
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. de Xàtiva
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Xàtiva
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. de València
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Valencia
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. de Castelló
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Castellón
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. d'Alacant
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Alicante
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. de Segorbe
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Segorbe
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. d'Orihuela
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Orihuela
Alcaldia-Presidència Excm. Aj. de Sant Mateu
Alcaldía-Presidencia Excm. Ayto. de Sant Mateu
Iberdrola SA
Fundació Bancaja
Fundación Bancaja
Fundació Generalitat Valenciana-Iberdrola
Radiotelevisió Valenciana, SA
RadioTelevisión Valenciana, S.A.

COMISSARIS / COMISARIOS

Ximo Company
Vicente Pons
Joan Aliaga

Comissari responsable de la selecció d'Art Contemporani
Comisario responsable de la selección de Arte Contemporáneo
Manuel Muñoz

GERÈNCIA ADMINISTRATIVA / *GERENCIA ADMINISTRATIVA*

Carmen D. Quintero

COORDINACIÓ EXECUTIVA

COORDINACIÓN EJECUTIVA

Maria Rosario Altaver Egea
Blanca Basterra Pérez de los Cobos
Concha Godoy Morales
Inmaculada Gómez Sánchez
Encarna Guiral Pérez
Adoración Hernández Casinos
Rafael López Genis
Eva Pérez Herrera
Cinta Rodríguez
Joaquín Luis Vidal García

Miriam Amorós Barber
Juan Antonio Casar Rovira
Joaquín Espi Lluç
Encarnación García Aroca
Mauro Guillen Grech
José Luis Leno Camarero
Fernando Lliso Bartual
Antonio López Miro
Francisco Rafael Lorente Gómez
Carlos Salvadores Navarro
Mª Dolores Serral Gomis
Ricardo Sieluna Lletget

RESTAURACIONS ARQUITECTÒNIQUES

RESTAURACIONES ARQUITECTÓNICAS

Seu col·legiata basílica de Santa Maria
Església de Sant Domènec
Casa de l'Ensenyança
Fatxada de l'Hospital
Església de Sant Francesc
Casa Santandreu

DIRECCIÓ TÈCNICA DE RESTAURACIONS ARQUITECTÒNIQUES

DIRECCIÓN TÉCNICA DE RESTAURACIONES ARQUITECTÓNICAS

Carles Boigues i Gregori

Arquitectes / *Arquitectos*

Luis Manuel Almena Gil
José Manuel Dapena Alonso
Salvador Lara Ortega
José Emilio Llácer Bellver
Mª Elisa Moliner Cantos
Carlos Sánchez Hernández
Vicente Torregrosa Soler
Antonio Vela Masó

Arquitectes tècnics / *Arquitectos técnicos*

Mª Eladia Ballesteros Marín
Luis Cortés Meseguer
Enrique Marín González
Agustín Pérez Sales
Mª Guadalupe Querol Seguí
Santiago Tormo Esteve

Enginyer industrial / *Ingeniero industrial*
Joaquín Llopis Penades

Arqueòlegs/ *Arqueólogos*

Francisco de Paula Martínez Cabrera. Servicio Territorial
Ángel Velasco Berzosa
Arx. Arxivística i Arqueologia, SL
Ofitesc, C.B.
Celia Perla Muedra

Empreses constructores / *Empresas constructoras*

Arción, SA Construcciones
Edificaciones y Construcciones La Vall, SA
Estudios y Métodos de la Restauración, SL
Restauración de Fachadas Torremar, SL
Servicios y Contratas Prieto, SA
Trigemer, SA
Urbajar, SL

Empreses col·laboradores / *Empresas colaboradoras*
Berenguer & Diaz, S.L.

RESTAURACIÓ D'OBRES D'ART
RESTAURACIÓN DE OBRAS DE ARTE

Coordinació general / *Coordinación general*
José Luis Navarro Bayarri

Restauradors / *Restauradores*

Moisés Alcañiz Serra
Mireia Alfonso Muñoz
Belén Álvarez Escolano
Esther Aznar Franco
Rosa María Borredá Giner
Mª Carmen Cardona Miñana
María Desiré Cerdán Ljaci
Sergio Chambó Castell
Antoni Colomina Subiela
Mar Cusso Solano
Mª Salud Díez Reyes
Elena Esparza Herrero
Inmaculada Fernández Redondo
Amparo Ferrandis Pinazo
Alicia Fortea Montañana
María Gámez Poveda
Elsa García Martínez
María Lourdes Giménez Bachs
María Gertrudis Jaén Sánchez
M^a del Mar de Lanuza Frechina
Mª José Llatas Molina
Ana Isabel López Sáez
Berta Mañas Alcaide
Fernando Marín Garrido
María Pilar Martín Sáez
Rogelio Martínez Alemany

© de los textos: los autores

© de las imágenes: los propietarios, depositarios y/o autores

© de la presente edición: GENERALITAT VALENCIANA, 2007

ISBN-13: 978-84-482-4602-0

Depósito legal: M. 9.940-2007

Mª José Martínez Arias
Reyes Martínez Fuentes
Isabel Martínez Lázaro
Ana Isabel Martínez Morán
Mónica Mateos García
Pilar Melenchón Sánchez
Patricia Molina Aliaga
Mercedes Moner González
Berta Moreno Giménez
José Luis Navarro Bayarri
Sonia Navío Jiménez
Mónica Oliva Barberá
Ana Paternina Sempere
Estefanía Peiró Carbó
Piró Orlebrés, SL
Nuria Pons Alemán
Inmaculada Porcellar Puertes
Cristian Priebe
María José Prieto Pedregal
Romina Redolat Brennan
Victor Rodríguez Campos
María Roselló Olivares
Araceli Ruiz López
Mª Teresa Rullán Grau
Eva María Sagasetta Valero
Inmaculada Sánchez Lluch
Paloma Sánchez López
Marta Serrano Matoses
Javier Sorribes Fernández
Jesús Sugrañes García
Rafael Tarín Alarcón
Jaime Tortosa García
Amelia Vela Giménez
Victor M. Vicente Carretero
Ana Villalba Alpera

DIDÀCTICA / DIDÁCTICA
Fundació de la C.V. La Luz de les
Imatges
*Fundación de la C.V. La Luz de las
Imágenes*
Direcció General d'Ensenyament
Dirección General de Enseñanza
Taller de empleo Castell Menor

ESTUDIS / ESTUDIOS

Autors de textos / *Autores de textos*
Joan Aliaga
Josep Antoni Alberola
Joaquín Bérchez
Nuria Blaya
Emilio Callado
Mª Milagros Cárcel
Vicente Cárcel
Josep Lluís Cebrián
Ximo Company
Adele Condorelli
Josepa Cortés
Álvaro Fernández de Córdoba
Antoni Furió
Juan Vicente García
Mercedes Gómez-Ferrer

Mariano González
José Ángel Hidalgo
Máximo La Torre
Manuel Muñoz
Miguel Navarro
Vicente Pons
Isidre Puig
Germán Ramírez
Nuria Ramón
Vicente Ros
Amadeo Serra
Ángel Velasco
José Luis Villacañas

Autors de fitxes / *Autores de fichas*

Carmen Aguilar
Josep Antoni Alberola
Joan Aliaga
Juan Alonso
Ramón Aznar
Carne Barceló
Daniel Benito
Joaquín Bérchez
Isaias Blesa
Alfred Boluda
José Vicente Bosca
Ana M. Buchón
Emilio Callado
Teresa Canet
Mª Milagros Cárcel
Salvador Catalá
Jose Ignacio Catalán
Josep Lluís Cebrián
Ximo Company
Josep Corell
Francisco Cots
José María Cruselles
Josep Lluís Domingo
Adela Espinós
Alfonso Esponera
Jose Antonio Fernández-Flores
Carmel Ferragut
Josep A. Ferrer
Albert Ferrer
Jose Gil
David Gimilio
Mercedes Gómez-Ferrer
Mariano González
Fernando Goberna
Vicente Guerola
Lorenzo Hernández
Marta Herrero
María Gertrudis Jaén
María José López
Mª Luz Mandingorra
Josep Mira
Elvira Mocholí
Miguel C. Muñoz
Rafael Narbona
Beatriz Navarro
Miguel Navarro
José Luis Navarro
Pascual Patuel

Juan Ignacio Pérez
Josefina Planas
Vicente Pons
Isidre Puig
Germán Ramírez
Nuria Ramón
Claudie Ressorit
Vicente Ros
Vicent Ribes
Mª Luisa Tolosa
Agustín Ventura
Susana Vilaplana

MÚSICA / MÚSICA

Institut Valencià de la Música
José Climent Barber
Tabalet Estudis

TRADUCCIONS / TRADUCCIONES

Ofelia Sanmartín Bono
Dixon Servicios Lingüísticos

COL·LABORADORS / COLABORADORES

Agència Valenciana de Turisme
Agencia Valenciana de Turismo
Caja Murcia
Inmobiliaria Pallás
Renfe Cercanías

DISSENY I DIRECCIÓ DE MUNTATGES

DISEÑO Y DIRECCIÓN DE MONTAJES
Manterola Hasenkamp.
Divisió Arte, SA

TRANSPORTS I INSTAL·LACIÓ D'OBRES D'ART

TRANSPORTES E INSTALACIÓN DE OBRAS DE ARTE
Free, Manipulación de Obras de Arte, S.L.
Manterola Hasenkamp. División Arte, S.A.
Moliart. Transporte y Montaje de Exposiciones.
T.T.I.
Viguer, montaje y exposiciones, S.L.

Maniquins o penjadors / *Maniqués o perchas*
Monje Hermanos, SL

Imatge / Imagen

Andrade & Asociados, SA
El Gos Pigall
Tripulants disseny gràfic, SL

Assegurances / Seguros

Axa Art Versicherung AG, Sucursal en España
Mapfre Industrial Sociedad Anónima de Seguros
Banco Vitalicio de España, C.A. de Seguros y Reaseguros

Seguretat, salut i prevenció de riscos laborals
Seguridad, salud y prevención de riesgos laborales
Skiller Consulting
Unión de Mutuas

Laboratoris fotogràfics / *Laboratorios fotográficos*
Blanco y Negro
Cinefoto González
Servicis informàtics / *Servicios informáticos*
G-Tr3s Sytem, S.L.
Lems, procesos informáticos y audiovisuales, SL

Transports / *Transportes*
Autos Cava, grupo 7, S.L.

Seguritat i vigilància / *Seguridad y vigilancia*
Electrónica Guirex, S.L.
Provinen Seguridad, S.A.

Fotografies / *Fotografías*
Paco Alberola Cuñat
Paco Alcántara Benavent
Joan Aliaga
Joaquín Bérchez
Juan García Rosell
Rafael de Luis Casademunt
Mateo Gamón
Cristina Puig. Angular fotografia industrial i publici-
taria, SL
Arturo Zaragoza

Archivo di Stato di Bologna
Archivo di Stato di Roma
Archivo Fotográfico. Museo Arqueológico Nacional
Archivo General de Indias
Arxiu Històric de la Ciutat
Arzobispado de Mérida-Badajoz
Biblioteca Valenciana
Bibliothèque Nationale de France
Edicions Tres i Quatre, S.L.
Fabbrica di San Pietro. Città del Vaticano
Foto Musei Vaticani
Fundación Caja de Burgos
Fundación Otto Dix
Guillem Fernández
Imprenta Mateu
Institut Amatller d'Art Hispànic
Institut Municipal de Museu de Reus
Kunst historisches museum. Wien
Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias
González Martí
Museo de Bellas Artes de Bilbao
Museu de Lleida, diocesà i comarcal (foto: Carles
Aymerich)
Museo de Valladolid
Museo Nacional del Prado
Museo Sorolla
Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC)
Pugnanhi. Archivio cattelani
Real Academia de la Historia
Stedelijk Museum. Amsterdam
The British Library
Universitat de València. Biblioteca Històrica.
Van Gogh Museum
Vegap
Victoria & Albert Museum
© Catedral de Segorbe
© Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas
©PATRIMONIO NACIONAL

Coordinació tècnica, disseny i maquetació d'edició /
Coordinación técnica, diseño y maquetación de edición
Andrade & Asociados, SA.
Francisco Javier Beteta Alcántara
Miguel Ángel Capilla Rojas
Íñigo Rodríguez Sabadell

Fotomecànica, impressió i encuadernació /
Fotomecánica, impresión y encuadernación
Mapubli, S.L.

AGRAÏMENTS / AGRADECIMIENTOS

Ajuntament de Xàtiva
Colegiata de Santa María de Xàtiva
Iglesia de Sant Domènec de Xàtiva
Iglesia de Sant Feliu

Ajuntament d'Alzira. Museu Municipal
Ajuntament de Cocentaina
Ajuntamen de Nàguera
Ajuntament de la Pobla Llarga
M.I. Ajuntament de Carcaixent

Archivo di Stato di Bologna
Archivo de la Catedral de Valencia
Archivo de protocolos notariales del Real Colegio del
Corpus Christi de Valencia
Arxiu Municipal d'Alzira
Arxiu Municipal de Xàtiva

Arzobispado de Barcelona
Arzobispado de Tarragona
Obispado de Lérida
Bancaja
Biblioteca de Catalunya. Barcelona
Biblioteca de San Juan de Ribera del Real
Biblioteca Serrano Morales. Ayuntamiento de
Valencia
Colegio-Seminario del Corpus Christi de Valencia
CEIC Alfons el Vell de Gandia
Excm. Diputació de València
Fondo de Patrimonio Artístico de la Universidad
Politécnica de Valencia
Fundación de la C.V. Rafaela Louise Llaudes
Institut de Cultura de Barcelona. Arxiu Històric de la
Ciutat
Institut Municipal de Museus de Reus
Ministerio de Cultura. Archivo de la Corona de
Aragón
Ministerio de Cultura. Archivo General de Indias.
MP. Bulas y Breves, 4
Patrimonio Nacional. Real Biblioteca de San Lorenzo
de El Escorial
Universitat de València. Biblioteca Històrica

Colección "El Conventet" de Barcelona
Colección Artística del Ateneo Mercantil de Valencia
Colección Catalán Martí. Valencia
Colección Fernando Goberna Ortiz
Colección Joaquín Manglano. Barón de Llaurí
Colección Juan Manuel Díaz Burgos. Cartagena.
Colección Laia Bosch. Alborna-Getxo
Colección particular. Alcoy

Colección particular. Ávila
Colección particular. Barcelona
Colección particular. Ontinyent
Colección Serra de Alzaga
Colección Ballester-Guayar. Bellús
Collezione Cattelani. Modena
Collezione privata. Modena

Arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real
Basílica Sant Jaume Apòstol d'Algemesi

Cabildo Metropolitano de Valencia
Catedral de Barcelona. Arxiu
Compañía de Jesús. Provincia de Aragón. Palacio
ducal de Gandia
Cofradía de la Dolorosa
Convento de Nuestra Señora de la Consolación de
Xàtiva
Església parroquial de l'Assumpció de Montesa
Iglesia parroquial de la Asunción de Nuestra Señora
de Ayora
Iglesia parroquial de la Asunción de Nuestra Señora
de Bocairent
Iglesia parroquial de la Natividad de Nuestra Señora
de la Font de la Figuera
Iglesia parroquial de Nuestra Señora de la Asunción
de Cárcer
Iglesia parroquial de Nuestra Señora de Gracia de
Rugat
Iglesia parroquial de San Andrés Apóstol de l'Alcúdia
Iglesia parroquial de San Juan Bautista de Beniarjó
Iglesia parroquial de San Juan Bautista de Llanera de
Ranes
Iglesia parroquial de San Pedro Apóstol de Moixent
Iglesia parroquial de Sant Pere Apòstol de Xàtiva
Iglesia parroquial de San Pedro de Buñol
Iglesia parroquial de San Pedro Mártir y San Nicolás
Obispo de Valencia
Iglesia parroquial de San Pedro y San Pablo de
Ademúz
Iglesia parroquial de San Miguel Arcángel de Tous
Iglesia parroquial de Santa Ana de Manuel
Iglesia parroquial de Santa María Magdalena de
L'Olleria
Monasterio de Santa Clara de Xàtiva
Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia

Museo de Bellas Artes de Valencia
Museo de Valencia de Bellas Artes
Colección Real Academia de San Carlos
Museo de Historia de Valencia, Ayuntamiento de
Valencia
Museo de l'Almodí de Xàtiva
Museo de Valladolid
Museo del Patriarca del Real Colegio del Corpus
Christi de Valencia
Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias
González Martí de Valencia
Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia
Museu de Belles Arts de Castelló
Museu de Lleida: Diocesà i Comarcal
Museu Diocesà de Tarragona
Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona

Museo Parroquial de la Asunción de Nuestra Señora de Bocairent
Museo Parroquial de la Asunción de Nuestra Señora de Navarrés
Museu Parroquial de Montesa

Parroquia de la Asunción de Nuestra Señora de Llutxent
Parroquia de la Asunción de Nuestra Señora de Pego
Parroquia de la Santa Cruz de Llombai
Parroquia de l'Assumpció de la Mare de Déu d'Albaida
Parroquia de l'Assumpció de Nostra Senyora de Carcaixent
Parroquia de Nuestra Señora de la Asunción de Gorga
Parroquia de Nuestra Señora de la Merced y Santa Tecla de Xàtiva
Parroquia de San Antonio Abad de Canals
Parroquia de San Juan Bautista de Chiva
Parroquia de Sant Bertomeu Apòstol de Vallada
Parroquia de Sant Miquel Arcàngel d'Enguera
Parroquia de Sant Pere Apòstol de Tavernes de la Vallidigna
Parroquia de Santa Maria d'Ontinyent
Parroquia de Santo Tomás y Sant Felipe Neri de Valencia

Galleria Regionale della Sicilia. "Palazzo Abatellis".
Palermo
John and Mable Ringling Museum of Art. Sarasota,
Florida. EEUU
Ministero per i Beni e le Attività Culturali. Archivio
di Stato di Bologna
Musei Civici di Regio Emilia. Galleria Fontanesi
Musei Vaticani
Museo Catedralicio de Segorbe
Museum Am Dom. Würzburg

Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura de
Barcelona
Carmen Godia
Antonio Martinez Bielsa. Colección particular.
Valencia
Familia Cattelani
Marco Diterlizzi
Gianluca Verizzi

José Luis Alcalde
Rafael Armengol
Manel Baena
Sergio Bello
Manuel Boix
Cecilia Casares
Robert Cahen
Javier Chapa
Juan Manuel Díaz Burgos
Josep A. Ferré Puerto
José Garrido
Rafael García Mahiques
Antonio Martínez Bielsa
Juan Vicente García Marsilla

Marià González Baldoví
Miquel Gregori Escrivà
Carles Marco
Roser Melchor
Joaquín Michavila
Ángela Molina
Ramón Mollet
Pascual Moscardó
Joan Sanchis Cano
Silvia Sempere
Amadeo Serra
Fernando Tormo
Josep Torró
Ximo Vidal
Mª Carmen Zuriaga Lucas

LA LLUM I
LES IMATGES

Xàtiva 2007

ÍNDICE

LUX MUNDI. LÍNEAS DIRECTRICES
JOAN ALIAGA, XIMO COMPANY, VICENT PONS

26

I LUX MUNDI PERCEPCIONES CULTURALES

28

LUX MUNDI. PERCEPCIONES DE LA LUZ Y LAS IMÁGENES
XIMO COMPANY, VICENT PONS, JOAN ALIAGA

28

DE PLATÓN AL NEÓN. DE LA CAVERNA A NUEVA YORK.
REFLEXIONES EN TORNO A LA LUZ, SU SIGNIFICADO Y SU REPRESENTACIÓN EN EL ARTE
JOSÉ ÁNGEL HIDALGO

40

LA IMPROBABILIDAD DE LA MULTICULTURALIDAD Y SU VALOR. ESCENAS DE HISTORIA Y DE FUTURO.
JOSÉ LUIS VILLACAÑAS

52

EUROPA: RAÍCES, IDENTIDAD Y MISIÓN
MASSIMO LA TORRE

70

II EL ROL DE LA CULTURA CRISTIANA EN LA HISTORIA DE XÀTIVA

86

LOS PRIMEROS PASOS. LA IGLESIA DE XÀTIVA EN LA ÉPOCA PALEOCRISTIANA
ÁNGEL VELASCO

86

LA IGLESIA DE XÀTIVA EN LA ÉPOCA MEDIEVAL
Mª MILAGROS CÁRCEL, VICENTE PONS

104

LOS ARZOBISPOS DE VALENCIA Y LA IGLESIA SETABENSE.
REFORMA Y CONTRARREFORMA EN LA XÀTIVA FORAL MODERNA
EMILIO CALLADO

124

DE LA GUERRA DE SUCESIÓN A LA RECUPERACIÓN DE LA COLEGIAL (1707-1909).
ENTRE ILUSTRACIÓN Y LIBERALISMO: LA IGLESIA DE XÀTIVA EN LA ENCRUCIJADA REVOLUCIONARIA
GERMÁN RAMÍREZ

144

LA COLEGIATA DE XÀTIVA DURANTE LOS SIGLOS XIX Y XX

VICENTE CÁRCEL

192

III XÀTIVA: TERRA DELS BORJA

204

ELS BORJA. MENTS OBERTES A LA CULTURA

1472: EL PAS DE RODERIC DE BORJA PER VALÈNCIA I XÀTIVA

XIMO COMPANYY, ISIDRE PUIG

204

LA PROJECCIÓ INTERNACIONAL DELS BORJA

JOSEPA CORTÉS, ANTONI FURIÓ

228

CALIXTO III. LOS INICIOS DE UN LINAJE IRREPETIBLE

MIGUEL NAVARRO

242

PAOLO DE SAN LEOCADIO Y LA FAMILIA BORJA

ADELE CONDORELLI

260

ALEJANDRO VI Y LOS REYES CATÓLICOS.

AFINIDADES Y DIFERENCIAS AL FINAL DE UN PONTIFICADO (1498-1503)

ÁLVARO FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA

280

IV LA ANTIGUA GOVERNACIÓN DE XÀTIVA
EXPRESIONES ARQUITECTÓNICAS

300

LA SEO DE XÀTIVA EN LA CULTURA ARQUITECTÓNICA DE SU TIEMPO

JOAQUÍN BÉRCHÉZ, MERCEDES GÓMEZ-FERRER

300

LA CAPELLA DEL PAPA A LA SEU VELLA DE XÀTIVA

JOSEP LLUÍS CEBRIÁN

318

LA ARQUITECTURA DE ÉPOCA MEDIEVAL EN LA GOBERNACIÓN DE XÀTIVA

AMADEO SERRA

328

ARQUITECTURA DE LA ÉPOCA MODERNA EN XÀTIVA

JOAQUÍN BÉRCHÉZ, MERCEDES GÓMEZ-FERRER

350

V EXPRESSIONS PLÀSTIQUES

374

LA DEMANDA Y EL GUSTO ARTÍSTICO EN LA VALENCIA DE LOS SIGLOS XIV AL XVI

JUAN VICENTE GARCÍA

374

PINTURA VALENCIANA MEDIEVAL Y MODERNA (SS. XIV, XV Y XVI)

JOAN ALIAGA, XIMO COMPANYY

408

IMÁGENES DE DEVOCIÓN EN LA MINIATURA VALENCIANA DEL SIGLO XV

NURIA RAMÓN

512

ARTISTAS Y CLIENTES EN XÀTIVA, 1550-1707

MARIANO GONZÁLEZ

536

PATRIMONI ARTÍSTIC DE LA COSTERA I LA VALL D'ÀLBAIDA EN LA PENOMBRA

JOSEP LLUÍS CEBRIÁN

572

ESPIRITUALIDAD Y CREATIVIDAD EN LA PLÁSTICA CONTEMPORÁNEA

NURIA BLAYA

590

EXPRESSIONS MUSICALS EN LA HISTÒRIA DE XÀTIVA

JOSEP ANTONI ALBEROLA

624

ÓRGANOS Y ORGANISTAS DE LA SEO DE XÀTIVA

VICENTE ROS

638

VI BIBLIOGRAFÍA GENERAL

652

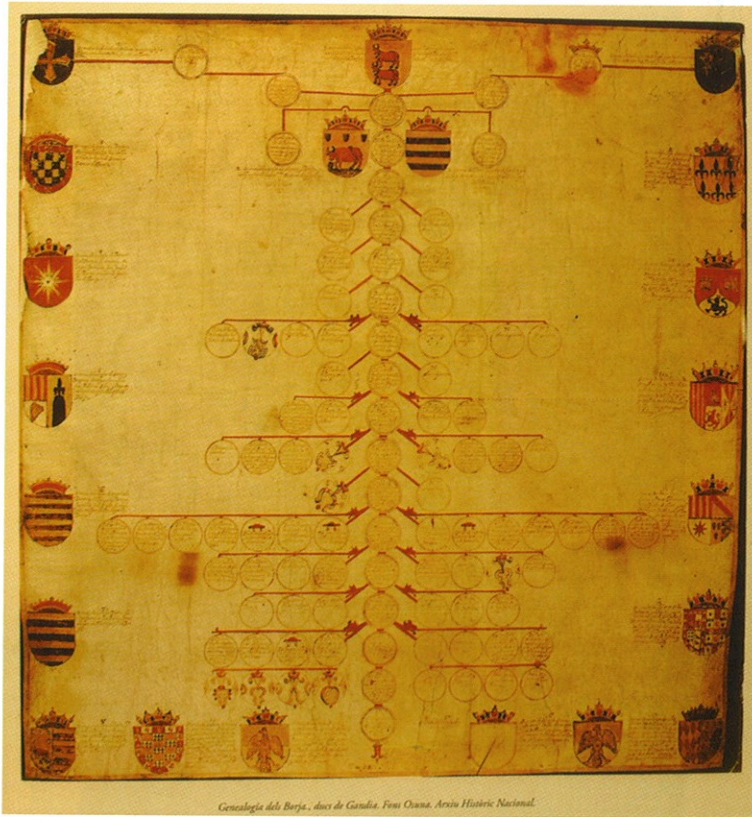

Capítol XI

LA PROJECCIÓ INTERNACIONAL DELS BORJA

JOSEPA CORTÉS
ANTONI FURIÓ
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Els Borja són la família valenciana més coneguda universalment. Ho foren ja a la seua època, gràcies a la llegenda que començà a circular contemporàniament al seu accés al tron pontifici, i ho han sigut en els segles següents per l'atenció d'historiadors i erudits, novel·listes, dramaturgs i poetes, músics i cineastes, que els han mantingut i els mantenen encara en un primer pla d'interés. Una bibliografia en curs censa en més de cinc mil les referències –entre llibres, opuscles, articles, edicions de documents, congressos, exposicions, obres teatrals i poètiques, novel·les, pel·lícules, òperes i sèries televisives– a la família Borja des del final del segle XV fins ara. Pocs personatges històrics han exercit la fascinació que esta família de valencians excepcionals ha inspirat i continua inspirant no sols entre els especialistes, sinó també entre el gran públic. És cert que en este interés ha influït en gran manera el mite, la llegenda negra que els acompanyà des del principi i que els presentava com a veritables depravats, capaços dels més horribles pecats –des dels de simonia i nepotisme fins a la luxúria desenfundada, l'incest i fins i tot l'assassinat–, que havien usurpat la cadira de sant Pere. D'ací a presentar-los com a vicaris, més que de Crist, de l'Anticrist, no hi havia més que un pas, que feren alguns dels seus contemporanis, especialment els seus enemics a la cúria pontificia, que els responsabilitzaven també de la mala imatge de l'Església en aquells anys finals de l'Edat Mitjana

Genealogia dels Borja, ducs de Gandia. Fons Osuna. Arxiu Històric Nacional.

l'època, inclosos els seus predecessors i els seus successors immediats en el sol pontifici. La diferència és que contra ells es va armar, des de l'endemà mateix de l'elecció d'Alexandre, una formidable campanya de descrèdit destinada a minar la seua imatge i consideració entre l'opinió pública i a justificar la seua eventual deposició.

ELS BORJA EN LEUROPA DEL RENAIXEMENT: POLÍTICA, DIPLOMÀCIA I MECENATGE ARTÍSTIC

En certa manera, la història dels Borja és també la història de l'Europa de la seua època, la del trànsit de l'Edat Mitjana als temps moderns, no sols com a il·lustració de la trajectòria i el comportament d'un grup i un ambient social, sinó també per la seua implicació directa en els fets centrals del període, de la conquesta de Constantinoble pels turcs el 1453 al descobriment d'Amèrica el 1492 i les guerres italianes del final del segle XV i el començament del XVI. Si Calixt III intentà vanament organitzar una nova croada per recuperar la capital del ja eclipsat imperi bizantí, Alexandre VI s'arrogà el dret de repartir el nou món entre castellans i portuguesos, i ell i el seu fill Cèsar participaren activament en les intrigues diplomàtiques i militars que tenien lloc

i de les heretgies i desviacions que, com el protestantisme de Luter, florien a tot arreu de la cristiandat. L'elenc de perversions no deixaria d'enriquir-se als segles següents amb nous additaments afegits per la febrosa imaginació dels escriptors romàntics del segle XIX o per la més morbosa dels novel·listes i cineastes del XX. Però també és cert que la llegenda és en gran manera –no en tota, per sort– exagerada, interessada, fabricada pels seus adversaris personals i polítics, que no sols no digerien que la tiara papal haguera recaigut en caps estrangers, no italians, sinó que s'oposaven als intents dels Borja d'alliberar el papat de la mesquina disputa local entre famílies romanes rivals en què havia caigut, i de crear una veritable monarquia vaticana, capaç d'enfrontar-se tant a les ciutats i les senyories italianes com a les grans potències estrangeres, França i Espanya en primer lloc, que dirimien la lluita per l'hegemonia europea en l'escaquer italià. El gran pecat dels Borja, en particular d'Alexandre VI, era de naturalesa eminentment política –el seu somni d'un papat i una Itàlia forts i vigorosos–, i en esta mena de topades els enemics no s'acaben mai. Per la resta, i en qüestió de moralitat, els Borja no van actuar de manera molt diferent a la dels altres prínceps de l'Església de

sobre el tauler italià i on es decidia el nou orde polític europeu. Des del seu emplaçament en el Vaticà, en el cor mateix de la cristiandat, els Borja eren actors i protagonistes destacats del món en què els havia tocat viure i ells havien sabut interpretar i, en bona mesura, pilotar.

La història dels Borja és tant més fascinant si és té en compte que venien quasi del no-res i que la seua ascensió va ser fulminant, velocíssima. Els seus orígens són tan obscurs que igual poden vindre de les files més humils de la baixa cavalleria rural que dels estrats superiors de la pagesia benestant. Al segle XIV les fronteres socials encara eren prou permeables perquè fóra possible l'osmosi d'un grup a l'altre. El que importa dels Borja, i el que explica en bona mesura el seu encimbellament, és que la seua trajectòria no és la típica de la baixa noblesa tardomedieval, valenciana o europea en general, al servici de l'alta aristocràcia feudal o de la corona, sinó que el seu èxit es va fonamentar sobretot en el servici a l'Església. Mentre que els seus parions i fins i tot altres membres de la seua família vivien de les modestes rendes que els produïen els seus reduïts dominis territorials i dels ingressos que els procurava l'exercici de càrrecs en l'administració reial o al servei de llinatges nobiliaris més poderosos, Alfons de Borja, com després Roderic i Cèsar, van fer carrera dins la jerarquia eclesiàstica. Alfons, el fundador de la dinastia, va ser successivament estudiant a la Universitat de Lleida, catedràtic de teologia d'esta mateixa universitat i canonge de la seua catedral, ambaixador reial al concili de Costança, bisbe de València —càrrec que quedaria vinculat a la família durant més d'un segle—, cardenal i papa. Val a dir que Alfons de Borja va saber aprofitar la divisió del col·legi cardenalici entre els partidaris de les famílies Colonna i Orsini, que es disputaven l'elecció, i que, una vegada elegit papa, nomenà cardenals els seus nebots Roderic Borja i Lluís Joan del Milà, i féu capità general dels estats pontificis un altre nebot, Pere Lluís de Borja, germà de Roderic. En els tres anys que ocupà la cadira de sant Pere a penes li donà temps per a poca cosa més que intentar organitzar una gran croada de tots els regnes cristians per tal de recuperar Constantinoble de mans dels turcs, però que només aconseguí alliberar Belgrad, i per a distribuir la major quantitat de càrrecs vaticans entre la seua família. En realitat, el recurs a la pròpia família i als nombrosos valencians i catalans en general que introduí en els alts càrrecs de l'Església i en els engranatges de la cúria romana no cal veure'l tant, o només, com una mostra de nepotisme, d'altra banda tan comú a l'època i en la mateixa tradició papal, sinó com una mesura de següretat, de creació d'un partit propi dins una cort vaticana escindida en faccions rivals. La llavor sembrada per Calixt III fructificà en temps d'Alexandre VI, també un home d'Església, format i elevat a l'ombra del seu oncle, que va saber aprofitar igualment les desavinences entre el partit milanès i el partit napolità per a imposar-se com a candidat de consens. Bé és veritat que, des de la primera votació, Roderic era ja un dels principals aspirants, que comptava amb el suport de cardenals tan poderosos com Ascanio Sforza i Domenico della Rovere. Roderic, que abans de complir els setze anys ja posseïa un benifet a Xàtiva i sengles canongies a Sogorb i a València, era cardenal als vint-i-cinc anys, el 1456, el mateix any en què es doctorà en dret canònic a Bolonya; l'any següent era nomenat vicecanceller de l'Església, un dels càrrecs més importants i de major poder de la cúria romana, que conservà fins a la seua elecció com a papa i que compaginà amb els de bisbe o administrador de les mitres de Girona, València, Cartagena, Albano,

Gravat de Alexandre VI al *Liber Chronicorum*.
Nüremberg. 1493.

Escuts Borja de Calixt III i Roderic de Borja. Palau de l'Ardiaca. Xàtiva

Porto, Mallorca i Eger, entre altres. Cèsar, finalment, ja era protonotari apostòlic als set anys, bisbe de Pamplona als setze i arquebisbe de València als dèsset, el 1492, el mateix any en què el seu pare Roderic esdevenia papa, cardenal l'any següent i, més tard, gonfanoner o capità general de l'exèrcit de l'Església, càrrec que simultaniejà amb el de duc de Valentinois i duc de Romanya.

El primer èxit dels Borja va ser saber imposar-se, i això no és

poc, en un medi tan tremendament hostil als estrangers, als no italians, com era la cúria romana. Per a això no dubtaren a fer servir tots els recursos que tenien a la mà i que eren habituals entre els prínceps de l'Església, fins i tot entre els mateixos papes, del nepotisme a la simonia. Tot valia, la venda de càrrecs o la seua assignació directa a parents, aliats i connacionals per tal de crear un partit addicte que els donara suport dins i fora de la cúria. Altrament, la seua posició hauria sigut tan fràgil, que difícilment haurien pogut sostroure's de la tutela i les intrigues dels clans eclesiàstics romans. El crit hipòcrita de "O Dio, la Chiesa romana in mani dei catalani!" –si és que la frase atribuïda a Pietro Bembo no és apòcrifa– no expressa tant el temor dels italians a la rapacitat dels Borja, com la seua por a perdre el monopoli que havien gaudit fins aleshores de les prebendes papals.

Paral·lel a l'anterior, i en bona mesura connectat amb ell, el segon reeiximent dels Borja va ser la creació d'un gran patrimoni immobiliari, culminat amb l'obtenció d'un títol nobiliari i l'entroncament directe amb la mateixa família reial de la Corona d'Aragó. Alexandre VI, que va fer tota la seua carrera a Itàlia, va dedicar bona part dels seus esforços a crear un gran estat feudal en el seu país d'origen, a reinvertir en la terra –que continuava sent la font bàsica de riquesa i de poder– els beneficis obtinguts en el servei a l'Església. En pocs anys, entre 1479 i 1502, adquirí per als seus fills les baronies de Llombai, Xella, Xeresa, Toris i Corbera i, sobretot, el ducat de Gandia, la nau insígnia de la família, reforçat amb l'absorció de la major part de les senyories de la Safor. En un territori, com el valencià, de menudes senyories limitades a l'àmbit d'un castell, una torre o una alqueria, els Borja creaven entorn del ducat de Gandia i estenen-se per les comarques veïnes un veritable estat feudal, el més gran del regne de València i comparable als de l'alta aristocràcia castellana. Alexandre VI coronava l'èxit social del llinatge amb el matrimoni del seu fill Joan, el duc de Gandia, amb Maria Enríquez, cosina germana de Ferran el Catòlic. El seu fill homònim, casat amb una néta d'este mateix monarca, seria elevat per Carles V a la categoria de gran d'Espanya, i el seu nét, el futur sant Francesc, seria virrei de Catalunya i general de la Companyia de Jesús, movent-se com els seus antecessors entre el servei a l'estat i a l'Església.

Un tercer vessant central en l'actuació dels Borja és la seua connexió amb l'humanisme i, en particular, el mecenatge que exerciren en el camp de les lletres i de l'art. Es pot dir que bona part del Vaticà modern, tal com el coneixem actualment, és obra seua, en particular els Apartaments Borja, profusament decorats pels millors pintors de l'època amb mites i al·legories del món clàssic i del cristianisme. Si Calixt III, encara un home de l'Edat Mitjana, de gustos estètics conservadors, acollí sota la seua protecció humanistes de la talla de Lorenzo Valla i, en el seu breu pontificat de 1455 a 1458, despleguà una intensa activitat urbanística, de reedificació de diverses esglésies i capelles de Roma i de construcció de fortificacions i de noves portes d'accés a la ciutat, Alexandre VI, criat a Itàlia i molt més obert que el seu oncle als nous corrents renaixentistes, es rodejà d'artistes com l'arquitecte Antonio da Sangallo, el pintor Pinturicchio –l'encarregat de decorar entre 1492 i 1495 els Apartaments Borja–, i el també pintor i escultor Michelangelo, així com d'humanistes de primera fila, com Pomponio Leto, fundador de l'Acadèmia Romana. Bé és veritat, però, que a l'hora de proveir els càrrecs d'institucions importants, com la Biblioteca Vaticana o la mateixa universitat, es deixà dur més pel seu instint de poder, col·locant persones del seu entorn o de la seua confiança, que per la vàlua intel·lectual dels possibles candidats. I així, refusà el gran humanista Angelo Poliziano per al càrrec de bibliotecari de la Vaticana, com li havia proposat Ludovico il Moro, preferint en el seu lloc els seus connaturals Pere Garcia, Joan de Fuensalida i Gaspar Torrella, este darrer metge personal seu.

Els Borja contribuïren poderosament a la difusió de l'humanisme i dels nous corrents artístics del Renaixement en la Corona d'Aragó, actuant en una doble direcció. D'una banda, emportant-se un bon nombre de valencians i catalans, com els ja citats o com, sobretot, l'erudit Jeroni Pau, que s'imbuïren a Roma de les idees humanistes, presents en els seus escrits. I, d'altra banda, portant a la península Ibèrica artistes italians representatius dels nous corrents, com va fer Roderic de Borja el 1472 quan, encara cardenal, vingué a València acompanyat de tres pintors, Paolo di San Leocadio, Francesco Pagano i Riccardo Quartaro, àlies *Mestre Richart*, que seran els primers introductors del Renaixement pictòric a la Corona d'Aragó. Com bé sintetitza Ximo Company en el seu estudi sobre el mecenatge artístic dels Borja, entre Calixt III i Alexandre VI s'ha produït el pas de la tradició gòtica, d'inspiració flamenca, a les noves formes renaixentistes italianes. I d'alguna manera, si no el seu entusiasme, almenys el seu acolliment d'estes noves formes anticipa el triomf de la "modernitat" en les futures empreses artístiques del papat en el segle XVI.

Però els Borja van ser, sobretot, habilíssims polítics. I de fet, la seua reputació, tant la positiva com la negativa, deriven substancialment de la seua actuació en matèria política. Tots dos papes, Calixt III i Alexandre VI, semblen ben imbuïts del seu paper de monarques cristians, de caps –i no sols en l'esfera espiritual– de tota la cristiandat. Això els fa intervenir en els dos grans esdeveniments de l'època, la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs i el descobriment d'Amèrica, que són també els que usualment fan servir els historiadors per tancar l'Edat Mitjana i obrir els temps moderns. Tan bon punt va pujar al tron el 1455, a penes dos anys després de la pèrdua de la capital dels emperadors d'Orient, Calixt III consagrà tots els seus esforços a organitzar una gran croada internacional per tal de recuperar-la. No ho aconseguí, perquè el temps de les croades ja havia passat i els sobirans europeus estaven més preocupats per consolidar i eixamplar els seus respectius estats que per reforçar les fronteres exteriors de la cristiandat, però pogué alliberar Belgrad i una part d'Albània. Quant a Alexandre VI, les quatre

butles que promulgà atorgant a Castella les terres del Nou Món descobertes per Colom i dirimint les querelles que havien sorgit entre els monarques castellans i portuguesos per la seua propietat, constituïxen el darrer gran acte de sobirania universal del pontificat romà. Cap papa no es tornaria a arrogar el dret a repartir el món, i el mateix Alexandre VI se centrà més en la política italiana, en els interessos més immediats de la seua monarquia pontifícia, que en la internacional.

Com a cap de l'Església i líder espiritual de la cristiandat, el pontífex romà tenia jurisdicció sobre pagans i infidels i, en alguns casos, podia fins i tot disposar de les seues terres en favor d'un príncep cristià que es comprometera a evangelitzar-les. Així ho van fer, a mitjan segle XV, Nicolau V i Calixt III que, en les respectives butles *Romanus Pontifex* (1455) i *Inter Caetera* (1456), reservaven en exclusiva per a Portugal l'expansió per les terres al sud de les illes Canàries. Quaranta anys més tard, la inevitable confrontació amb Castella que suposà el descobriment d'un nou continent a l'altra banda de l'oceà, obligà els dos monarques ibèrics a recórrer a l'arbitratge del papa. En quatre butles, totes de 1493 (dos titulades *Inter Caetera*, una *Eximiae devotionis* i una altra *Dudum siquidem*, Alexandre VI atorgava als Reis Catòlics les terres descobertes i per descobrir en la mar oceana, amb l'obligació d'adoctrinar els indígenes en la fe catòlica. Les butles dividien l'Atlàntic en dos parts, mitjançant un meridià de pol a pol, a cent llegües a l'oest de les illes Açores i de Cap Verd. Un acord posterior entre els monarques castellà i portugués situaria finalment la línia de demarcació més a l'oest, a 370 llegües de Cap Verd (Tractat de Tordesillas, de 1494). En la pràctica, la validesa d'estes concessions papals, durament contestades per altres països, dependria de la capacitat dels vaixells castellans per a fer-les respectar.

Amb tot, la política que realment interessava els Borja i concitava totes les seues preocupacions era la interna, la italiana. I en això no hi ha diferències entre Calixt, Alexandre i Cèsar. Tots tres, malgrat els seus orígens nacionals i malgrat també la bona relació amb els monarques de la Corona d'Aragó, se sentiren i actuaren principalment com a italians, fins i tot en contra dels interessos dels seus sobirans naturals. Alfons de Borja, que tant devia en la seua promoció eclesiàstica a Alfons el Magnànim, de qui havia sigut ambaixador i president del consell reial, a més de participar al seu costat en la conquesta de Nàpols, una vegada papa s'oposà a la investidura del regne napolità i a la confirmació del fill bastard del monarca, Ferran, com a successor. De manera semblant, Roderic de Borja, que durant la seua llarga etapa com a cardenal i vicescancer de l'Església havia mantingut excel·lents relacions amb Ferran el Catòlic –havia validat el matrimoni de Ferran amb la seua cosina Isabel de Castella, els havia atorgat a tots dos el títol de reis catòlics i, ja papa, havia promulgat les butles que reservaven a Castella la conquesta d'Amèrica, mentre que, per la seua part, havia comprat del monarca el ducat de Gandia i n'havia obtingut també el casament del seu fill amb una cosina del rei–, una vegada arribat al tron pontifici no dubtà a oposar-se al mateix temps a les pretensions tant de Ferran el Catòlic com de Carles VIII de França sobre el regne de Nàpols, sempre amb l'objectiu de sostroure este, i en general tot Itàlia, a la influència i la intervenció foranes. Conscient de la limitació de les seues forces, Alexandre oscil·là en la seua aproximació amb l'un i amb l'altre, alhora que somniava la creació d'un regne italià per al seu fill Cèsar, duc de la Romanya i, més tard, del Valentinis, gràcies a l'aliança amb Lluís XII de França. Tot en va, finalment: els temps moderns començarien justament amb les guerres italianes entre les monarquies francesa i hispànica, les

dos noves potències, juntament amb l'imperi dels Habsburg, de l'horitzó europeu. I, pel que fa al regne de Nàpols, Gonzalo Fernández de Córdoba, el Gran Capità, l'incorporava definitivament, el 1503, als dominis dels Reis Catòlics. En l'època de la construcció dels estats moderns, del triomf de les monarquies absolutes i la formació d'un nou equilibri geopolític continental, els Borja maldaren, infructuosament, per fer valdre els drets temporals de l'Església, per unir la major part d'Itàlia sota l'autoritat política del papat i sostraire-la així a les apetències territorials dels seus poderosos veïns.

LA LLEGENDA NEGRA

En el desplegament de la seua política exterior i interior, italiana, els Borja es guanyaren molts enemics. Tant en les corts europees desairades pel nou orde mundial dissenyat per les butles alexandrines, del qual se sentien excloses, o per l'aferrissada defensa per part del papat de la integritat territorial de la península italiana, com en les dels prínceps i les ciutats estat de la mateixa Itàlia, enfrontades entre elles en múltiples conflictes i receloses de les jugades d'Alexandre i Cèsar en l'escaquer italià. S'hi afegien els clans romans que tradicionalment es repartien la designació de l'inquilí del Vaticà, decebuts perquè el càrrec se'ls haguera escapat de les mans i haguera anat a parar a un estrany, un no italià, i que, a més, havia acumulat enorme poder i riquesa durant quasi quaranta anys entre els bastidors de la cúria vaticana. Tots contribuïren a fomentar i enriquir les maledicències sobre la dubtosa moralitat del papa i la seua família, amb el propòsit d'aconseguir-ne la deposició o, almenys, de cobrar-ne complida venjança.

La llegenda entorn dels Borja s'originà l'endemà mateix de l'elecció d'Alexandre VI, l'agost de 1492. Entre els assistents al conclave corregut el rumor que Roderic havia comprat els vots d'alguns cardenals. De fet, sembla que en la quarta i última votació, Roderic va ser elegit per unanimitat. Els cronistes de l'època apareixen dividits sobre la valoració d'este resultat. Si bé la majoria l'expliquen pel seu poder i els seus diners, generosament repartits entre el col·legi cardenalici, d'altres el justifiquen per la seua major competència i experiència política, diplomàtica i administrativa. En el seu estudi sobre la formació de la llegenda dels Borja, Marion Hermann-Röttgen, n'atribuïx els orígens als cardenals i els funcionaris –entre ells, el mestre de cerimònies Johannes Burckard, un dels principals testimonis de càrrec– ressentits perquè l'ascensió d'Alexandre no havia acomplit les seues expectatives de poder i enriquiment. Els motius serien, doncs, fonamentalment de caire personal, producte de les molt humanes baixes passions. D'altres, en canvi, insistixen en causes de caràcter polític. A penes un any després de l'elecció d'Alexandre, el rei Ferran de Nàpols sol·licitava l'ajuda dels Reis Catòlics contra el papa, a qui acusava d'immoralitat i de no preocupar-se per res més que per enriquir els seus fills. Però, com subratlla Kari Lawe, els motius d'estes acusacions eren purament polítics, ja que el rei de Nàpols

Portada del llibre *Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia* de Martín de Viciana. València 1564.

estava doblement molest amb el papa, pels moviments polítics d'este en contra del seu regne i perquè havia rebutjat la proposta de matrimoni d'una de les seues filles amb un dels fills d'Alexandre.

La llegenda anà enriquint-se durant els anys següents amb nous ingredients, que insistien en la dissipació dels Borja i que Kari Lawe posa sempre en relació amb noves topades de caràcter polític. Així, els primers rumors sobre les relacions incestuoses de Lucrecia amb el seu pare i amb el seu germà Joan, duc de Gandia, van sorgir al mateix temps que Alexandre perseguia els qui havien afavorit o sostingut la invasió francesa de 1495-96, com Girolamo Savonarola, que havia instal·lat un règim de terror a Florència, que predicava a favor dels francesos i en contra del papa –fins i tot havia escrit a l'emperador i als reis de França, Espanya, Anglaterra i Hongría, exhortant-los a actuar contra Alexandre–, i que acabà cremat a la Piazza della Signoria el 1498; la família Orsini, partidària igualment del rei de França, que van veure confiscats els seus béns, i el seu propi gendre, Giovanni Sforza, que actuava d'espia per al monarca francès. Les cartes dels ambaixadors de les ciutats italianes a Roma referixen els rumors que corrien per la cúria vaticana, com ara que era Sforza qui havia assassinat el seu cunyat, el duc de Gandia, en descobrir la relació d'este amb la seua esposa. Encara que altres afirmaven que l'entorn de Sforza no creia les acusacions d'incest. Uns altres sostenien que Alexandre VI havia forçat el divorci de Lucrecia per a recuperar-la sexualment, mentre que altres ho contradieien argumentant que la veritable raó era que el papa volia tornar-la a utilitzar políticament i casar-la amb un marit més adient. De manera semblant, en opinió d'alguns contemporanis, les acusacions que Cèsar havia assassinat el seu germà Joan, el patge d'Alexandre, Pedro Calderón, i el segon marit de Lucrecia, Alfons d'Aragó, no eren sinó el fruit d'un complot dels Orsini

Probablement, en la llegenda convergixen veritats i mentides i, sobretot, moltes exageracions i una bona dosi de propaganda. El nepotisme i la simonia, provats, eren, i ho continuarien sent després de la mort d'Alexandre, pràctiques comunes, habituals, en la cúria romana. És ben probable també que Cèsar ordenara l'assassinat d'Alfons d'Aragó. Però tot el conjunt, que inclou també l'incest i la depravació general de la família, sembla més aviat un gran muntatge per a desacreditar un papa que anava desfent-se de l'antiga noblesa dels estats pontificis. Per a alguns dels afectats, Alexandre VI era ben bé el mateix Anticrist, pitjor encara que Mahoma, i així s'ho deien per escrit en vida del papa. Però la llegenda cobra la seua forma completa i creix en intensitat després de la seua mort, quan els barons romans i la noblesa feudal dels altres estats pontificis es revoltaren i recuperaren els seus antics feus. La condemna de la moralitat dels Borja amagava el veritable objectiu de l'atac, que no era altre que la política dels Borja.

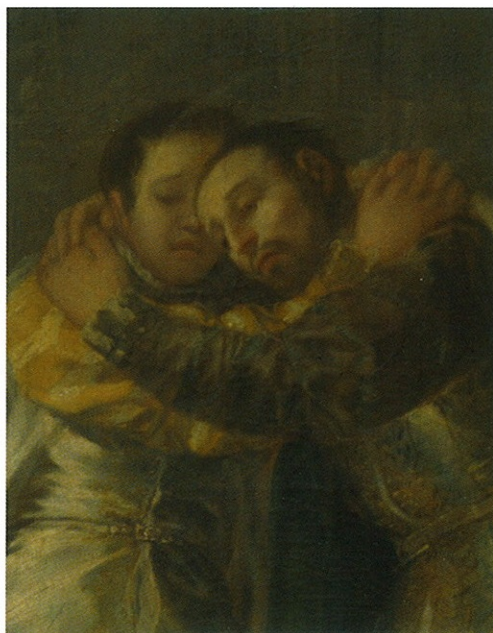
Amb tot, cal dir que la majoria d'estos atacs i rumors no transcendien d'una elit molt reduïda: la mateixa cúria vaticana i les corts reials i principesques. A Roma mateix, en opinió de Marion Hermann-Röttgen, la majoria de la població n'era aliena i no n'estava assabentada. De fet, la maledicència corria de boca en boca en els cercles cardenalics i aristocràtics, viatjava en cartes de contingut reservat, diplomàtic, o quedava anotada en memòries i cròniques –com el dietari de Burckard, el mestre de cerimònies de la cúria, la crònica anònima de Perugia i els diaris del cronista venecià Girolamo Priuli, entre moltes d'altres– que, de moment, restaren inèdites.

Cal esperar almenys trenta anys, més d'una generació, des de la mort d'Alexandre, perquè es publiquin els primers textos impresos sobre els Borja. En realitat, no es tracta d'escrius consagrats directament, o principalment, a la família valenciana, sinó d'obres més generals i, sobretot, més elaborades, que recullen i amplifiquen el que han trobat en les cròniques i els dietaris inèdits. A diferència d'estos, però, que són contemporanis del pontificat d'Alexandre VI i que van enregistrant els fets a mesura que es produïxen, sense glossar-los o, en tot cas, amb comentaris breus i casuals, els textos de Maquiavel, Francesco Guicciardini i Paolo Giovio són obres literàries, molt diferents entre elles quant a la finalitat, però similars en tant que productes elaborats. En l'*Elogia virorum* (1546), Giovio fa un retrat en vers de Cèsar Borja, en un llenguatge enginyós que busca l'entreteniment del lector, però que, per això mateix, té poca consistència històrica. Per la seua part, *El príncep* (1532) no deixa de ser una idealització a partir de diversos models, Cèsar Borja entre ells, per tal de construir els perfils d'un polític ideal. Per contra, Guicciardini és l'únic que, en la seua *Storia d'Italia* (1534), pretén realment escriure una obra històrica. L'exposició sòbria i detallada dels fets així com l'orde cronològic que dona a l'obra, el dotaren de credibilitat i durant segles serà la font de nombrosos estudis i recreacions literàries. Això no obstant, Guicciardini és ben poc crític amb les fonts que utilitza i que van des d'arxius públics (com l'Archivio di Stato de Florència) fins a cròniques i annals falsos o clarament tendenciosos, que mostren una oberta hostilitat cap als Borja, especialment el dietari de Burckard, home supersticiós, amic d'inquisidors i creient en bruixes i dimonis. Els vint toms de l'obra de Guicciardini es van publicar, a instàncies de Pau III, en vespres del concili de Trento i, per tant, en un ambient de reforma religiosa que considerava inadmissible el comportament dels papes del Renaixement i, ben en particular, dels Borja. Alexandre VI, presentat com l'encarnació del mal, l'Anticrist aliat del diable, era el millor compendi dels pecats i vicis que l'Església pretenia eradicar de les files del clergat, i a qui s'atribuïa, per la seua maldestra política, la decadència d'Itàlia.

ELS SEGLES XVII I XVIII: LA CANONITZACIÓ DE FRANCESC I EL SILENCI DELS JESUÏTES

La història de Guicciardini, tan rica en detalls truculents, es convertí en font d'inspiració de textos anticatòlics i antipapistes, com l'obra de teatre de Barnabé Barnes *Der Teufelpakt* (1607) o, ja molt més tard, a principis del segle XX, les obres del dramaturg anglès Swinburne sobre Cèsar i sobre Lucrècia.

Una altra font utilitzada per escriptors de totes les èpoques és la *Vita del Duca Valentino* de Tomaso Tomasi (1655), que tractava d'escapar de la mirada de l'Església amb un títol en principi tan poc explícit del seu contingut real, que no era altre que una història dels Borja. A pesar d'això, la condemna eclesiàstica finalment es produí i tingué un efecte clarament invers, en contribuir al seu èxit i la seua difusió per tot Europa. La influència del llibre, que conegué diverses reedicions, es perllongà considerablement en el temps i inspirà les obres teatrals de Víctor Hugo i Oskar Panizza i l'estudi de Gregorovius sobre Lucrècia, així com d'altres obres que es mouen entre la història i la literatura, com les

Sant Francesc de Borja, detall. Francisco de Goya. Catedral de València.

de Bellonci, Brambach i Cloulàs, totes elles ja del segle XX. Alexander Gordon, en la seua biografia d'Alexandre VI i Cèsar, de 1729, afirma que Tomasi és "un autor autèntic, escrupolós, polifacètic i just". En realitat, Tomasi, en un text més novel·lesc que històric, amb Burckard i Guicciardini com a fonts principals, presenta Cèsar com exemple de príncep que abusa del seu poder, encara que el motiu central de l'obra rau a descarregar la responsabilitat dels crims borgians en les figures femenines, Lucrecia i Vanozza. Esta última hauria sigut la inductora a la luxúria d'Alexandre VI i qui hauria modelat el caràcter tirànic i malvat de Cèsar, un heroi en potència.

Tomasi vol fer un ajust de comptes amb Alexandre VI, però tement la reacció del Vaticà, prova de curar-se en salut afirmant que el seu llibre "servix per a mostrar que, des de fa més d'un segle, els costums dels clergues empitjoraren, però que, després, han millorat considerablement". Amb tot, el Vaticà, més que una crítica dels papes antics, preferix el silenci, raó per la qual condemna l'obra de Tomasi. De res va servir tampoc que Tomasi haguera desvinculat el cognom Borja, dignificat per sant Francesc, d'Alexandre VI, afirmant que este, en realitat, es deia Llançol i que havia adoptat el cognom Borja poc abans de la seua elecció. L'obra de Tomasi, reeditada i ampliada el 1670 per Gregorio Leti, un catòlic convertit al calvinisme, fou molt ben acollida entre els protestants, i durant segles se'l tingué per l'autor. Els passatges intercalats per Leti insistixen en la idea de Tomasi de responsabilitzar dels pecats dels Borja Vanozza, presentada com una cortesana.

La imatge pública dels Borja canvià radicalment al final del segle XVII, arran de la canonització de Francesc, duc de Gandia i general de la Companyia de Jesús, i dels esforços dels jesuïtes per silenciar qualsevol obra que poguera difamar la família del sant. Ja abans de la canonització el 1671, havien començat a publicar-se elogis i biografies de sant Francesc, que estengueren la seua fama per tota la cristiandat. Entre altres, l'auto sacramental de Calderón de la Barca i una obra teatral de Matías de Bocanegra, a més de les seues pròpies obres. Els jesuïtes s'ocuparen que no es parlara, en la literatura i en la història, d'altres Borges que de sant Francesc. I, de fet, pràcticament no hi ha cap títol ressenyable sobre els Borja durant més d'un segle. Inversament, quan Climent XIV prohibí la Companyia de Jesús el 1773, es revifà de nou l'interès per la família.

El 1791 es publicava l'obra satírica *Faustus Leben, Thaten und Höllenfahrt*, de Klinger, encara que aparegué sense el nom de l'autor, en què es reprenia la llegenda del pacte amb el diable, molt en voga a l'època, i s'utilitzava l'escenari de la cort del papa Borja per a fer una severa crítica de la corrupta societat alemanya del seu temps, però sense exposar-se a les eventuais represàlies.

EL SEGLE XIX: ENTRE LA CONDEMNÀ I LA REHABILITACIÓ

Al segle XIX, el volum de publicacions sobre els Borja es dispara, tant en el camp de la història com en el de la literatura. La historiografia s'interessa pel Renaixement italià i, amb ell, per la família Borja, mentre que en la ficció els personatges que conciten més atenció són Cèsar i, sobretot, Lucrecia. D'altra banda, podem detectar una certa diversificació en el tractament del tema borgià, ja que mentre a les catòliques Itàlia i Espanya predominen els estudis històrics, al centre i nord d'Europa interessen més les novel·les i les obres teatrals.

Per primera vegada es posa en dubte la credibilitat de Guicciardini, es critica el seu mètode i es desconfia de les seues fonts. Això no obstant, alguns dels autors que censuren Guicciardini i les seues fonts no s'estan d'acollir afirmacions en les seues obres que no tenen altre fonament que aquelles mateixes fonts corruptes. Roscoe, Leonetti i Pastor, escriptors catòlics, tracten de rehabilitar els Borja i, en particular, de redimir la figura d'Alexandre VI, tot atribuint a Guicciardini la responsabilitat en la difusió de la llegenda.

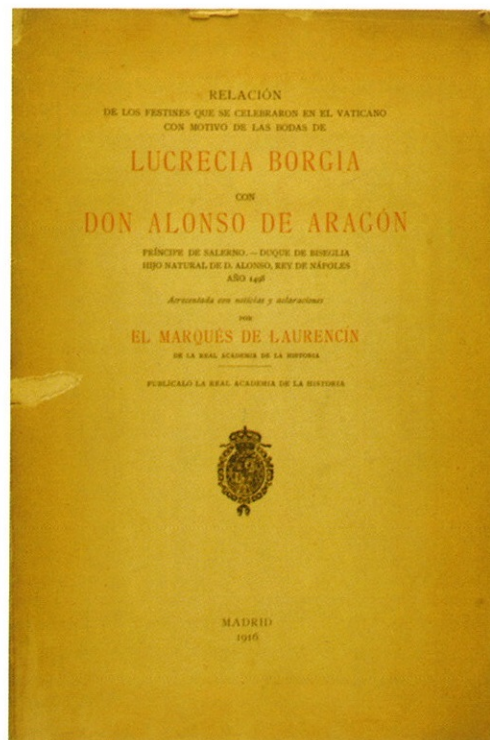
Pel que fa a la literatura, es crea el mite de Lucrecia, però amb diverses imatges contradictòries entre si: l'assassina de Víctor Hugo, la dona burgesa de Gregorovius i la innocent seduída de Meyer. La creació de Víctor Hugo tindrà un èxit colossal i la seua Lucrecia serà represa per Felice Romani en el *libretto* per a l'òpera de Donizetti, per Alexandre Dumas en els seus "crims cèlebres" i, ja en el segle XX, per Funck-Brentano, Holmsten i tants d'altres, que han anat atribuint a la filla del papa nous crims i perversions. D'altra banda, mentre que la figura de Lucrecia ha anat engrandint-se amb el temps, passant d'un paper secundari i passiu a un rol protagonista i de primer pla, la del seu germà Cèsar s'ha mantingut sempre, malgrat els crims que se li han atribuït, amb la mateixa dignitat amb què el va fixar Maquiavel. La literatura romàntica alemanya l'ha vist sempre en termes positius, com un exemple d'home polític, consagrat a un projecte d'unificació nacional i les accions del qual es justifiquen per la necessitat de fundar un estat.

Calvinistes, luterans, anglicans i ateus utilitzen la llegenda borgiana, en especial el pacte d'Alexandre amb el diable, per a atacar l'Església catòlica. I així, al costat de la revisió del paper històric dels Borja i els intents de rehabilitació, continuen publicant-se obres que magnifiquen la llegenda amb escarnis cada vegada més pujats de to. El cim l'aconsegueix Oskar Panizza en *Das Liebeskonzil* (1894), on presenta un Alexandre jove i vital en la cort celestial enfront d'un Déu vell i malalt, impotent davant les perversions del papa. Esta obra li valgué a l'autor la condemna per blasfèmia del tribunal reial de Munic.

Les tres obres de més èxit al segle XIX, totes traduïdes a la major part de les llengües d'Europa, són la *Lucrecia* de Gregorovius (1874); els retrats d'Alexandre VI i Cèsar Borja, de Gobineau (1876), i l'*Àngela Borja* de Meyer (1891), de la qual només a Alemanya s'han fet més de huitanta edicions, l'última en 2005.

ELS SEGLES XX I XXI: EL CINEMA I LA TELEVISIÓ

La fascinació pels Borja no ha cedit al segle XX. Al contrari, ha guanyat força en la historiografia, amb un tractament més científic i desproveït dels vells prejudicis, i s'ha estès als nous mitjans de comunicació i entreteniment de la contemporaneïtat com són el cinema i la televisió. La centúria arranca amb *César o nada* de Pío Baroja (1910) i, sobretot, la llicenciosa *La Roma dels Borja* d'Apollinaire (1913), els títols dels capítols

Portada del llibre *Relación de los festines que se celebraron en el Vaticano con motivo de las bodas de Lucrecia Borgia con Don Alonso de Aragón*. Madrid 1916.

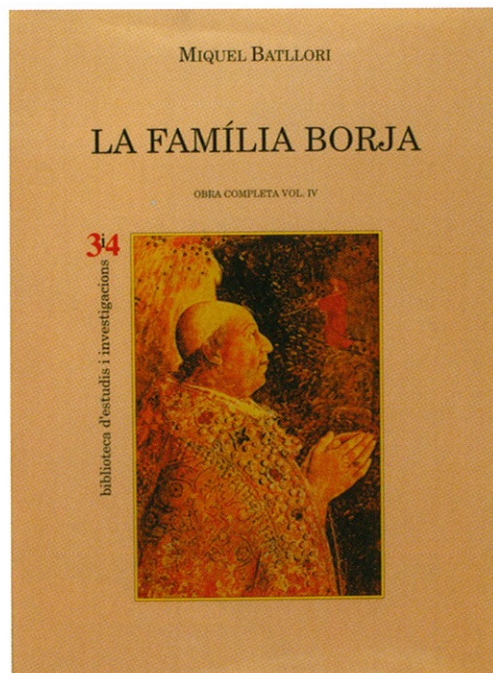
tols de la qual són ja ben expressius: “El papa Alexandre VI entre la seua amant i els seus dos fills”, “La núvia de Jesucrist”, “Orgies cardenalícies”, “Verí i incest” i “Els baixos fons de la Roma dels Borja”. Vénen després *A los pies de Venus*, del valencià Blasco Ibáñez (1928), i, molt especialment, la *Lucrecia Borgia* de Maria Bellonci (1939), a cavall de la història i la ficció, de la qual s’han fet trenta edicions només a Itàlia, a més d’haver sigut traduïda a més de vint llengües. A Holanda s’han fet vint-i-quatre edicions de *La ciutat escarlata* (*De Scharlaken stad*, 1952), de Hella Haasse. I, ja al final del segle o el començament del nou, destaquen *Borja, Borgia* de Manuel Vicent (1995), *La cárcel del amor* de Luis Racionero (1996), *Borja papa* de Joan Francesc Mira (1997), *O César o nada* de Manuel Vázquez Montalbán (1998), *Els Borja* de Mario Puzo (2001) i *The Borgia Bride* de Jeanne Kalogridis, publicada el 2005 i de seguida traduïda a huit llengües. Els Borja han seduït centenars d’escriptors: novel·listes, poetes, dramaturgs..., entre els quals, a més dels citats, Jules Verne, Anatole France, Somerset Maugham o Françoise Sagan.

Algunes d’estes obres han sigut portades al cinema –com *The eternal sin* (1917) o *Lucrece Borgia* (1995), les dos basades en el drama de Victor Hugo; *Das Liebeskonzil* (1981), de Werner Schroeter, a partir de l’obra teatral d’Oskar Panizza– o a la televisió, com la sèrie *Le sang doré des Borgia* (1977), sobre la novel·la homònima de Françoise Sagan. Tanmateix, les primeres pel·lícules sobre els Borja es remunten quasi als orígens mateixos del cinema, amb *Cesar Borgia* (1908) del danés Viggo Larsen, la francesa *Lucrece Borgia* (1909) i la italiana *Lucrezia Borgia* (1910), de les quals només s’han conservat algun fotograma o la mera referència. En total, unes quaranta pel·lícules i més d’una dotzena de sèries de televisió, amb John Barrymore, Tyrone Power, Orson Welles, Paulette Godard, Raymond Burr i Pedro Armendáriz, encarnant les figures dels Borja en la pantalla, i Friedrich Wilhelm Murnau, Abel Gance, Mitchell Leisen o Christian Jaque, darrere la càmera. La majoria són de contingut truculent i, a partir dels anys setanta, eròtic o fins i tot, en algun cas, pornogràfic. La darrera superproducció, destinada tant a la pantalla gran com a la televisió, i en la qual s’han invertit deu milions d’euros, ha sigut *Los Borgia* (2006), d’Antonio Hernández, amb Lluís Homar com a Alexandre VI, Sergio Peris-Mencheta com a Cèsar, María Valverde com a Lucrecia i Ángela Molina com a Vanozza.

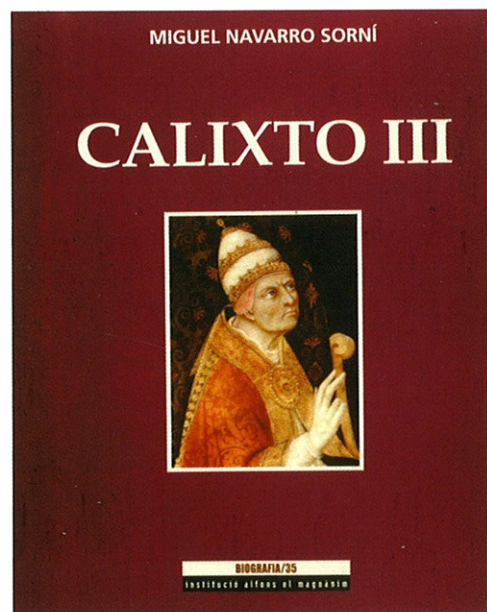
En contrast amb la insistència del cinema i la literatura en els aspectes més efectistes de la biografia dels Borja, en particular la seua singular vivacitat eròtica, l’ambició desenfrenada, les intrigues polítiques i els assassinats, la historiografia ha sigut molt més crítica i rigorosa, de la mà sobretot de grans especialistes com Miquel Batllori, Susanne Schüller-Piroli, Marion Hermann-Röttgen, Massimo Miglio, Anna Maria Oliva o Miquel Navarro. A les obres individuals d’estos autors i d’altres, sobre la història i la llegenda dels Borja, s’han afegit, sobretot a partir de 1992, data del cinc-cents aniversari de l’elecció d’Alexandre VI, grans congressos internacionals, celebrats a diversos països i seguits de vegades per exposicions, que no sols han certificat l’interés historiogràfic pels Borja i han estés la recerca als diversos aspectes de la seua biografia i la seua projecció històrica, sinó que han ampliat considerablement el nombre d’historiadors que, eventualment o de manera més sostinguda, se n’han ocupat.

El primer es va celebrar a Stuttgart (Alemanya) el mateix 1992, amb el títol de *Die Borgia zwischen Wissenschaft und Kunst*, organitzat per Marion Hermann-Röttgen, i amb tal motiu es publicava també el catàleg *Die Renaissancefamilie Borgia. Geschichte und Legende*, coordinat per Elisabeth Schraut i Miquel Batllori. Dos anys després se celebrava a València, en el marc dels XXIII

Premis Octubre, el *Simposi Internacional sobre els Borja. L'Europa renaixentista*, que reunia una vintena d'especialistes nacionals i internacionals sobre els Borja. Una nova efemèride, la del 500 aniversari de l'any jubilar d'Alexandre VI, propicià una nova sèrie de congressos, tant a València (*De València a Roma a través dels Borja*, coordinat per Paulino Iradiel i José Mª Cruselles) com a Roma (*Roma di fronte all'Europa ai tempi di Alessandro VI*, a cura de Maria Chiabó, S. Maddalo, M. Miglio i altres), Bari (*Principato ecclesiastico e riuso dei classici. Gli umanisti e Alessandro VI*, coordinat per Davide Canfora, Maria Chiabó i Mauro de Nichilo), Perugia (*Alessandro VI e lo stato della Chiesa*, coordinat per Carla Froya i Maria Grazia Nico Ottaviani), Bolonya (*La fortuna dei Borgia*, a cura d'Ovidio Capitani, Maria Chiabó, Maria Consiglia de Matteis i Anna Maria Oliva), Càller (*Alessandro VI dal Mediterraneo all'Atlantico*, a cura de Maria Chiabó, Anna Maria Oliva i Olivetta Schena), Ferrara (*Il mito di Lucrezia Borgia nell'età contemporanea*), Urbino (*Cesare Borgia di Francia gonfaloniere di Santa Romana Chiesa*, a cura de Marinella Bonvini Mazzanti i Monica Miretti), celebrats tots entre 1999 i 2003 en les principals ciutats borgianes i analitzant els diversos camps temàtics en relació a Alexandre VI i la seua família. L'últim congrés s'ha celebrat a la Ciutat del Vaticà, al Castel Sant'Angelo, el passat mes de desembre de 2006, amb el títol ben revelador del tracte que li dispensa actualment la historiografia, d'*Alessandro VI più felice e più cattivo che mai*. I, en efecte, entre la història i la llegenda, els Borja estan hui més vius que mai.

Portada del llibre *La Família Borja* de Miquel Batllori.

Portada del llibre *Calixto III* de Miguel Navarro Sorní.